

“MATBAANIN OSMANLI TOPRAKLARINA GEÇ GELMESİNİN” MÜSEBBİBİNİ ARAMAK YA DA ESKİ BİR TARTIŞMAYA DÂHİL OLMAK

Yunus İNCE*

Öz

Barut-ateşli silah teknolojisi, pusula, kâğıt ve matbaa erken modern dönem olarak adlandırılan 1450-1750 arası döneme damgasını vuran dört büyük icat olarak kabul edilir. Avrupa’da Erken modern dönemin başında kullanılmaya başlayan matbaanın Osmanlı Devleti’nin Müslüman reayası tarafından kullanılmaya başlaması aynı dönemin sonlarına doğru olmuştur. Osmanlıların matbaayı kullanımının gecikmesinin müsebbibini arayan bazı tarihçiler ya da bazı araştırmacılar genellikle zanlı olarak müstensihlerin/hattatların kazançlarının kesilmesini istemeyen ve matbaa kullanımını yasakladığı iddia edilen Osmanlı devlet aklını hedef göstermektedirler. Bu iddiaların sahipleri Osmanlı Devletini bağnaz bir düşüncenin taşıyıcısı olarak mahkûm etme eğilimindedirler. Bu iki iddia bahsi geçen döneme damga vuran diğer icatların ne kadar benimsenip benimsenmediğine bakılarak tartışılmalıdır. Böylece matbaanın kabulünde ya da Osmanlı topraklarına getirilmesinde yaşanan gecikmede Osmanlı devlet aklının rolliünün olup olamayacağı sorusuna, konu bağlamından koparılmadan daha sağlıklı bir şekilde cevap verilebilir. Ayrıca modernist/ilerlemeci paradigmalardan penceresinden meseleye bakmak netice itibarıyla yanlış bir görüşe neden olur. Bu çalışma matbaanın Osmanlı Devleti’ne “geç gelmesine” dair bu ilkeler üzerinden bir inceleme yapma amacındadır.

Anahtar Kelimeler

Matbaa, Osmanlı Devleti, Matbu Kitap, Yazma Kitap, Erken Modern Dönem

SEARCHING THE PERPETRATOR OF “THE LATE ADOPTION OF THE PRINTING PRESS IN THE OTTOMAN STATE” OR INVOLVING IN AN OLD DEBATE

Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Muğla/Türkiye.
yunusince@mu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7942-7407
Makalenin Gönderilme Tarihi: 07.07.2018
Makalenin Kabul Tarihi: 12.09.2018
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2018
Makalenin Türü: Araştırma

Abstract

Gunpowder-firearms technology, compass, paper and printing press are regarded as the four great inventions that left their mark on the period between 1450 and 1750, which is called as the early modern era. The use of the printing press, which began to be used at the beginning of the early modern era in Europe, by the Muslim subjects of the Ottoman State occurred towards the end of the same period. Some historians or researchers who attempt to find the perpetrator who caused the “delay” in the use of the printing press by the Ottomans generally point as suspects to the Ottoman state mentality that did not want earnings of copyists/calligraphers’ to be reduced and was alleged to have banned use of the printing press. Those who are behind these allegations are inclined to condemn the Ottoman State as bearer of a bigoted thought. These two allegations need to be discussed by considering to what extent the other inventions that left their marks on the said period were adopted. In this way, it will be possible to find a healthier answer to the question of whether or not the Ottoman State mentality had a part to play in the delay observed in the introduction of the printing press into the Ottoman land without taking the subject at hand out of its context. In addition, looking at the matter from modernist/progressive paradigms in the final analysis lead to formation of false inferences. This study aims to conduct an investigation on the basis of principles concerning the “delay” in the introduction of the printing press into the Ottoman State.

Keywords

Printing Press, Ottoman State, Printed Books, Manuscript Book, Early Modern Era

GİRİŞ

Günümüz Türkçesinde kullanılan kitap ile ilgili bazı deyimlerin incelenmesi Osmanlı toplumunda kitaba verilen değerın anlaşılabilmesi adına bir imkân sunmaktadır. Zira bir söz öbeğinin, deyim olarak adlandırılabilmesi için asırlar içerisinde geçip gelmesi, bir toplumun hayata ve eşyaya yüklediği anlamları içermesi, bir toplumun kültürel kodlarından süzülüp gelen kadim bir anlayışın ürünü olması gerekir. Dolayısıyla deyimler, asırlar içerisinde oluşan ve içlerinde derin/kadim aforizmalar barındıran sözlerdir. Türkçede içerisinde kitap kelimesi bulunan deyimler: *Kitabına uydurmak, hesaba-kitaba gelmemek, hesabını-kitabını bilmemek, hesap-kitap etmek, hesaplamak-kitaplamak, kitabı kapatmak, kitabında yer almamak, kitap/kitaplar devirmek, kitapta yeri olmak*. Bu deyimlerin çokluğundan Osmanlılar zamanında kitaba büyük bir değer verildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Hal böyleyken şu sorular akla gelir: Kendisine bu kadar önem verilen kitaba kimler sahip olabilmektedir? Kitaba sahip olmanın maliyeti nedir? Avrupa'da erken modern dönemin başlarında ortaya çıkan matbaa, Osmanlı Devleti'ne (Müteferrika Matbaası) neden erken modern dönemin sonlarına doğru getirilebilmiştir? Aşağıdaki satırlarda bir makale ölçüğünde bu soruların cevaplarını arayacağız.

I-GALAT-I MEŞHÛR LÛGAT-I FASİHTEN YEĞ MİDİR YA DA TEKERRÛR EDEN YANLIŞ DOĞRU MU KABUL EDİLMELİDİR?

Matbaa öncesi Osmanlı toplumunda kâğıdın ithal edildiği, kitabın el emeği ile istinsah edildiği, cildin hazırlanması için çok ciddi bir emek gerektiği düşünülecek olursa kitaba sahip olmak oldukça pahalı bir ayrıcalık olduğu görülecektir. Aşağıda bu durumu daha somut bir şekilde gösterebilmek adına XVI. yüzyıl sonlarında daha fazla okunması muhtemel bazı kitapların maliyeti söz konusu kitapların potansiyel müşterisi konumunda bulunan bir vasıfsız işçinin, bir vasıflı işçinin ve ulema sınıfının en alt kademesindeki bir müderrisin yevmiyeleri üzerinden emek cinsinden gösterilmektedir.¹

¹ Yunus İnce, "Osmanlı Tarih Yazımında Seçkinlik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülüşü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 43, Ankara, 2018, s. 73-74.

Tablo 1: 1587 Yılında Vasıfsız-Vasıflı Birer İşçi ve Yirmili Medrese Müderrisi İçin Kitap Yazdırmanın Maliyeti

Yazar	Kitabın adı	Beyit/Harf Sayısı	Toplam Maliyet (Akçe)	Kitap Maliyetinin Emek Cinsinden Karşılığı (Yevmiye)
	<i>Kur'ân-ı Kerîm</i>	288.496 harf (5769.92) beyit	860	3 ay 1 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay, 11 gün (vasıflı işçi)
				1 ay, 13 gün (müdrerris)
Mevlana Celaleddin-i Rumî	<i>Mesnevi</i>	20160 beyit	2585	9 ay 4 gün (vasıfsız işçi)
				7 ay, 5 gün (vasıflı işçi)
				4 ay 9 gün (müdrerris)
Yazıcıoğlu Muhammed	<i>Muhammediye</i>	6523.2 beyit	953	3 ay 11 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay 19 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 17 gün (müdrerris)
Süleyman Çelebi	<i>Vesiletü'n-Necât (Mevlid)</i>	732 beyit	169	17 gün (vasıfsız işçi)
				14 gün (vasıflı işçi)
				8 gün (müdrerris)
Anonim	<i>Battalnâme</i>	396800 harf (7936 beyit)	1105	3 ay 27 gün (vasıfsız işçi)
				3 ay 2 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 25 gün (müdrerris)
Anonim	<i>Danişmendnâme</i>	296400 harf (5928 beyit)	868	3 ay 2 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay 12 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 13 gün (müdrerris)

Yukarıda verilen rakamlar incelendiğinde kitaba sahip olmanın oldukça pahalı bir ayrıcalık olduğu anlaşılır. Üstelik buradaki sayılar asgarî maliyet olarak kabul edilmelidir. Burada yapılan hesaplama sadece en basit hat ile bir kitabın istinsah edilmesi, en hesaplı kâğıdın ve en hesaplı cildin kullanılması durumunda ortaya çıkan meblağdır. Görüleceği üzere matbaa öncesi Osmanlı toplumunda dar gelirli bir insanın satın almak suretiyle kitaba sahip olması çok mümkün gözükmemektedir. Reaya kesiminin büyük çoğunluğunun dar gelirli insanlardan oluştuğu düşünülecek olursa bu insanlar için kitabi bilgiye erişmenin yolu, ya sahip olmak istedikleri kitapları istinsah etmek ya da kütüphanelerden istifade etmektir. Kitap satın almak daha ziyade beraya kavramıyla ifade edilen devletten maaş alan yöneticiler sınıfına mensup insanların erişebildikleri bir ayrıcalık olmalıdır. Kitap maliyetinin yüksek olduğu açık bir gerçek olarak karşımızda dururken, erken modern dönemin başlarında Avrupa'da icat edilen matbaa neden Osmanlı topraklarına aynı dönemin sonlarına doğru gelmiştir?

Osmanlı topraklarına gelmiş bazı seyyahlar ya da bazı yazarlar seyahatnamelerinde/ eserlerinde matbaanın Osmanlı topraklarına geç gelmesinin ya da gelememesinin nedenini müstensihler denilen ve kitap kopyalayarak geçimlerini kazanan insanların, menfaatlerinin hanel görmemesi isteğine bağlarlar. Bu konuda bilgi veren seyyahlardan/yazarlardan bir kısmı sayı vermeksizin bu gecikmenin müsebbibi olarak müstensihleri ve onların men-

faatlerinin halel görmemesi yönündeki isteği işaret ederken,² bazı seyyahlar/yazarlar ise matbaanın geç gelişini aynı nedene dayandırmakta ve ayrıca müstensihlere dair sayılar vermektedirler.³ Burada verilen sayılar ve öne sürülen iddialar tekrar ederek kabul görmüş (galat-ı meşhur lügat-ı fasihten yeğdir) ve adeta sorgulanmaz bir mütearifeye dönüşmüştür. Türk kitap tarihine dair modern zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda dahi bu hatanın tekrar ettiği görülmektedir.

Tablo 2: Osmanlı Devletinde Müstensihlere Dair Verilen Sayılar

Seyyah/Yazar	Bahsi Geçen Yıl/Yıl Aralığı	Müstensihlerin Bulunduğu Yer	Müstensihlerin Sayısı
Christoph Wilhelm Lüdeke	1759-1768	İstanbul	20.000
Aaron Hill	1709	İstanbul	30.000
Elias Habesci	1784	İstanbul	40.000
John Heyman	1700-1709	?	60.000
Luigi Marsigli	1730'lar	?	80.000

İstanbul'daki müstensihlerin sayısı olarak verilen 30.000 sayısı esas alınarak bir karşılaştırma yapılabilir. İstanbul'daki nüfus, imparatorluğun en şehirli nüfusedir. Osmanlı Devleti'ne dair demografi çalışmalarında bir ailenin 5 kişiden oluştuğu farz edilirken, İstanbul için 3/4 rakamı önerilmektedir. Müstensihlerin de hepsinin evli olmayacağı yalnızca 1/3'ünün evli olabileceği farz edilebilir. Verilen sayılar genelde XVIII. yüzyıla ait olduğundan, bu yüzyıl sonlarındaki İstanbul nüfusu ile müstensihlerin sayısı karşılaştırılmalıdır. İlgili yüzyılın sonlarında şehir nüfusunun 440.000-500.000 arasında olduğu kabul edildiğinden⁴ hareketle $10.000 \times 4 = 40.000 + 20.000 = 60.000$ insanın doğrudan kitap çoğaltma üzerinden elde edilen gelir ile yaşamını idame ettirdiği sonucuna varılır. Eğer bu dönemdeki İstanbul nüfusu 440.000 kişi kabul edilirse; kitap çoğaltmaktan elde edilen gelirle yaşamını idame ettiren insanların oranı toplam nüfusun %13'ü kadar olur. Eğer İstanbul nüfusu 500.000 kişi kabul edilirse; kitap çoğaltmaktan elde edilen gelirle yaşamını idame ettiren insanların oranı toplam nüfusun

² Giovanni Battista Donato, *Osservazioni Della Letteratura de' Turchi*, Venezia, 1688, s. 43-44.

³ Christoph Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, İzmir, İstanbul 1759-1768, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 167-168; Aaron Hill, *A Full And Just Account of The Present State of The Ottoman Empire In All Its Branches: With The Government, And Policy, Religion, Customs, And Way of Living of The Turks, in General: Faithfully Related From A Serious Observation Taken in Many Years Travels Thro' Those Countries*, London, 1709, p. 66; Elias Habesci (translator), *The Present State of Ottoman Empire*, London, MDCCCLXXIV [1784], p. 137; John Heyman, *Travels Through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c: Giving a Particular Account of the Most Remarkable Places, Structures, Ruins, Inscriptions, &c. In these Countries*, II, London, MDCCLIX, p. 71; Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare Dell'Imperio Ottomane/L'etat Militaire de L'Empire Ottoman*, I, Amsterdam MDCCXXXII [1732], p. 40.

⁴ Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, VIII/16, İstanbul, 2010, ss. 171-199.

%12'si kadar olur ki, böyle bir sayının gerçeği yansıtması imkânsızdır. Bu anlamda verilen sayılar geçekçi olmaktan çok uzaktır.

Osmanlı döneminde taşrada temin edilemeyen kitapların başlıca temin merkezi İstanbul'dur. Ancak kitabın talibi eğer İstanbul'a gelemeyecekse yani kendisi istinsah edemeyecekse kitabın yazdırılması/önceden yazılmış bir tanesinin alınması bir zaruret haline gelir. Bu nedenle taşra topraklarındakine nazaran İstanbul'da bu talebi karşılayacak daha fazla müstensih olması makul görülebilir. Ancak eğitim öğretim oranın çok düşük olduğu ve insanların çok büyük bir kesiminin tarım, zanaat ve ticaret gibi eğitim dışı işler vasıtasıyla hayatını idame ettirdiği bir dönemde müstensihlerin sayısının bahsedilen sayılara ulaşmış olması mümkün değildir. Elde bu hususta tam bir veri olmadığı için müstensihlerin tam sayısını bilmek mümkün değildir. Ancak bahsi geçen sayılardan çok daha az olması gerektiği aşikârdır. Zira bahsedilen dönemde toplumun %12 ya da %13'ünün kitap kopyalama üzerinden maişetini temin ettiği iddia edilirse, toplumun hayatını devam ettirmesi için gerekli, çarıkçılar, fırıncılar, bakırcılar, baharatçılar, balıkçılar, kayıkçılar, kasaplar, demirciler, kuyumcular, vb gibi diğer meslek erbabının nüfusun dağılımındaki yerleri görmezden gelinmiş olur. Bu iddiayı kabul etmek XXI. yüzyıl İstanbul'unda nüfusun %12 ya da 13'ünün matbaacılıktan ya da telekomünikasyon işlerinden elde edilmiş kazançla geçindiğini iddia etmek gibi olur. Hal böyleyse müstensihler için verilen bu sayılar nasıl izah edilmelidir?

Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar muhtemelen yaşamlarını kitap kopyalayarak kazanan ve adlarına müstensih denilen bir mesleki gruptan haberdar olmuşlardır. Bu bilgi üzerinden İstanbul'da kitap kopyalayan/istinsah eden herkesi müstensih olarak kabul etmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki yalnızca müstensihler kitap kopyalamazlar ya da kitap kopyalayanların hepsi de müstensih değildir. Yani Osmanlı toplumunda bir kitaba sahip olmanın en ucuz yolu, sahip olunması arzu edilen kitabın talibi tarafından istinsah edilmesidir. Müstensihlere dair verilen sayılar XVIII. yüzyıla yani Osmanlı toplumunun matbaayla tanıştığı yüzyıla ait olduğu düşünüldüğünde şu sorular akla gelir: *Bir kitabı matbaada basıp ucuza mal etmek imkân dâhilindeyken Osmanlılar neden elle yazmayı tercih etmişlerdir? Matbaa kullanımının yaygınlaştığı bir dönemde yazma eser üretmeye devam etmek en naif ifadeyle zamanın ruhuna aykırı/beyhude bir çaba değil midir ve eğer değilse bu durum nasıl açıklanabilir? Erken modern dönemin ilk yarısının sonlarında Osmanlı reayasından bir kitap kurdu, bir matbu kitap satın alabilmekte midir? Sondan başlayalım.*

Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren matbu kitaplar Osmanlı sarayına girmeye başlamıştır.⁵ Ancak reayanın bu kitaplardan temin edip istifade edebilmesi biraz daha zaman almış gözükmektedir. Osmanlı topraklarında bulunduğu 1587-1589 yıllarına dair gözlemlerinde Reinhold Lubenau, Galata'daki bazı dükkânlarda Grekçe, Latince, İtalyanca, İspanyolca, Almanca ve Fransızca kitaplar satıldığından bahseder. Hatta kitaplar arasında Luther öğretisine dair (Protestanlık) kitaplara dahi tesadüf etmiştir. Kitapların çoğunluğu eskidir ve İspanya'da bu kitapların satılabilmesi imkân dâhilinde değildir.⁶ Görüleceği üzere Osmanlı topraklarına birçok dilde ve konuda kitap girmektedir. Bu çeşitliliğe başka müşahitler de şahit olmuşlardır. Bir elçilik göreviyle 1589-1591 yılları arasında İstanbul'da bulunan Ebû'l-Hasan Ali b. Et-Temgurtî adlı Faslı bir seyyaha göre; Osmanlı topraklarına dünyanın her yanından kitap gelmektedir. Kütüphanelerde, kitap satıcılarında bu kitaplara ulaşılabilme mümkündür.⁷ Gerek Lubenau'nun gerekse Temgurtî'nin bahsettiği kitaplar arasında matbu kitapların da olması ihtimal dâhilindedir. Zira o dönemde (XVI. yüzyılın sonları) batı menşeli bazı matbaalarda basılan Arap harfli kitaplar, Osmanlı topraklarında alıcı bulabilmektedir. Bu kitaplardan birini çok sonraları Mustafa Nuri Paşa (d. 1798-ö. 1879) da görmüştür. Ancak bu kitabın sonundaki III. Murad'ın yabancı tüccarların serbestçe kitap ticareti yapmalarıyla ilgili fermanını, III. Murad devrinde bazı yabancılar tarafından İstanbul'da Arap harfli kitap basan bir matbaa kurulduğu şeklinde yorumlamıştır.⁸ Mustafa Nuri Paşa, çok önemli bir konu hakkında bilgi vermekle birlikte hafızası onu yanıltmıştır. Zira III. Murad'ın söz konusu fermanı Osmanlı topraklarında matbaa kurulması için değil, yurt dışında bir matbaada Arap harfleri ile basılan kitapların Osmanlı topraklarında satışı hususunda Avrupalı tüccarlara verilen izin ile ilgilidir. Bu fermanla divan-ı hümayuna başvuran Branton ve Bandini adlı iki Avrupalı tüccarın Osmanlı topraklarında ticaret yaparken, bazı şahıslarca malları gasp edilmiş ve yanlarında getirdikleri Arap harfli basma kitaplarına el konulmuştur. Adı geçen tüccarlar da Osmanlı topraklarında serbestçe tica-

⁵ Christoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa Yeniçağ Osmanlı Dünya'sında kitap okumak ve yazmak", (Kısaltma: *Üç Tarz-ı Mütalaa*), *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 1, İstanbul, 2005, s. 56.

⁶ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, I, (Kısaltma: Lubenau Seyahatnamesi), çev. Türkis Noyan, Yayınevi, İstanbul 2012, s. 257-258.

⁷ Abou'l-Hasan Ali b. Mohammed et- Tamgrütî, *En-Nafhat el-Miskiyya fi-s-Sifarat et-Tourkiya*, trans. Henry de Castries, Paris- Geuthner, 1929, s. 68.

⁸ "Fi'l-asil Avrupalı olup ihtidâ iden Müteferrikâ İbrâhim Efendi'nin himmetiyle zan'ât-ı tab' u temsil dahi ihdâs olunub haylice kitâb basıldı. Lâkin Sultân Murad-ı Sâlis 'aslında bir ecnebi Türkçe hurûf ile kitâb tab' itmek ve gümrük rûsumundan mu'af tutulmak üzere ruhsat istid'â idüb müsâ'adeyi hâvî fermân verilmiş olduğundan tokuzyüz toksan altı tarihinde Vâsîf Târîhi hacminde bir kitâb basmış ve fermân-ı âlî-i mezkûr dahi dilbâcesine 'aynen yazmış olmağla bir nüshası Şeyhül-İslâm-ı esbâk Hüsâm Efendi merhumda manzûr-ı fakir olup fakat ismi ve kangı fenden olduğu hatırdı kalmadı dimek isterim ki; fenn-i tab' iş bü İbrâhim Efendi'den yüz elli sene evvel Türkistan'da hâsıl olmuş ise de ilerülememişdir." Mustafa Nuri Paşa, *Netâiyicül- Vukû'ât*, III, Uhuwet Matbaası, İstanbul, 1327, s. 110.

ret yapabilmek ve getirdikleri Arap harfli kitapları Osmanlı topraklarında satabilmek için III. Murad'dan bir izin talep etmişlerdir. Adı geçen tüccarlar söz konusu fermanı aldıktan sonra Öklid'in (Euclides) Geometri alanındaki görüşleri hakkında Nasîrüddin Tûsî tarafından yazılan bir kitabın sonuna ilave etmişlerdir.⁹ Mustafa Nuri Paşa'nın gördüğünü ifade ettiği kitap bu olmalıdır.¹⁰ Kitabın son sayfasına fermanın basılması Osmanlı topraklarında bir daha benzer bir sorun¹¹ ile karşılaşılırsa III. Murad'ın fermanını ibraz edebilmek için olmalıdır. Görüleceği üzere 1594 yılında Osmanlı topraklarına İtalya yarımadasından dahi kitap gelmektedir ve Osmanlı reayası Müteferrika Matbaası öncesinde matbu kitaplarla tanışmışlardır. Sonraki döneme dair bir Osmanlı kaydı¹² ile Batı menşeli bazı kaynaklarda geçen bazı bilgi-

⁹ "Hazâ Sûret-i Emr-i Pâdişâh-ı İslâm Es-Sultân İbnü'l-Sultan Es- Sultân Murad Han Metâhirü'l-ümerâil-kirâmî'ül-küberâ'ül-fihâm ülü'l-kadr ve'l-ihiram el-muhtassu bi-mezîd-i 'inâyeti'l-melikü'l-allâm memâlik-i mahrûsemde vâkî olan sancakbeğleri ve kabudanlar dâimme 'izzuhum ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm me'âdinü'l-fezîl ve'l-ke'lâm zikr olunan yerlerde olan kadılar zîde fazluhum tevkî-i reff-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki memâlik-i mahrûsemde ticâret iden Efrenc tâcirlerinden dârendegân fermân-i hümâyûn Branton ve Orasyu vesiledi Bandini nâm bezirgânlar dergâh-ı mu'allâma gelüb vilâyet-i Firengistandan ticâret için ba'zî metâ' ve Arabî ve Fârisî ve Türkî basma ba'zî mu'teber kitâblar ve risâleler getirüb memâlik-i mahrûsemde kendü hallerinde bey' u şîrâ iderler iken ba'zî kimesneler yolda ve izde ve ma'berlerde fuzûlî yüklerin yıkub denklein bozub içinden beğendükleri akmişe ve sâ'ir emtia' kısmını akçasuz ve cüzzi bahâ ile cebren alub ve sizde Arabî ve Fârisî kitâblar neyer deyüb ticâret için getürdükleri cemî' kitâblarını ellerinden alub bahasın virmeyüb ve kendülerin ve vekillerinin ve ademlerinin bey' u ticâretlerine mânî' oldukları bildirüb min bâ'd emn-ü emân üzre gelüb gidüb kendü hallerinde ticâret itdüklerinden bir ferd dahl olmayub müft ve meccanen metâ'ları alınmayub ve yükleri bozulmayub men' olunmak ve bâbında hükm-i hümâyûn talep itdikleri ecilden buyurdum ki hükm-i şerîfime her kangınızın taht-ı hükümetinde dâhil olurlar ise yolda ve izde ve menâzil ve merâhilde ve iskeleler ve küllîden bir nesnelerin aldımayub min bâ'd mezkûran bezirgânlara ve vekillerine ve ademlerine hâricden bir ferdî metâ'larına dahl ittirmeyüb ve sâhibinin rızâsı olmadın cebren bir nesnelerin ve ol makûle kitâbların gasb itdirmeyüb her ne alurlar ise hüsn-i rızâlarıyla bey' idenlerden bi't-tamâm değer-i bahâlarıyla aldırub akçasuz veya eksük bahâ ile cüziden ve küllîden bir nesnelerin aldımayub min bâ'd mezkûran bezirgânlara ve vekillerine ve ademlerine şer'-i şerîfe ve 'ahidnâme-i hümâyûna muhâlif aslâ ve katâ' kimesne dahl-u tecâvüz itdirmeyesiz memnû' olmayub 'inâd ve muhâlefet eyleyenleri esmâlarıyla yazub 'arz eylesiz bu husûs için tekrâr şikâyet itdirmeyesiz şöyle bilesiz ve bâ'de'l-yevm bu hükm-i şerîfimi ellerinde ibkâ idüb 'alâmet-i şerîfe itimâd kılasız. Tahriren fi' Evâil-i Zilhicce sene sitte ve tis'in ve tisa mieh mahrûse-i Kostantiniyye". Nasir al-Din al-Tusi, *Kitab Tahrir Usul il-Uquldis Min Ta'lif Khwaja Nasir al-Din al-Tusi. Euclidis Elementorum Geometricorum Libri Tredecim. Ex Traditione Doctissimi Nasiridini Tusini. Nunc Primum Arabice Impressi*, (in Typographia Medicea), Romae, 1594, s. 454.

¹⁰ Mustafa Nuri Paşa, III. Murad'ın 996 tarihli bir fermanından bahsetmektedir. Nasreddin Tusi'nin Medici matbaasında basılan eserinin sonuna ilave edilmiş III. Murad'ın fermanı da 996 tarihidir. Muhtemelen Mustafa Nuri Paşa fermanın içeriğini ya yeterince inceleyememiş ya da yanlış hatırlamıştır. Zira ferman, Osmanlı topraklarında Arap harfleri ile kitap basacak yeni bir matbaa kurulmasına izin verilmesi ile ilgili değil, yurt dışında basılan Arap harfli kitapların gümrük vergisinden muaf olarak Osmanlı topraklarında serbestçe satılması hususunda verilen izin hakkındadır. Bk. Efdaleddin, "Memâlik-i Osmâniyyede Tîbâatin Kideimi", *Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası [TOEM]*, VIII/40, İstanbul, 1332, ss. 242-249.

¹¹ Osmanlı topraklarına gelen bazı Avrupalı seyyahların benzer sıkıntıları yaşadıkları bilinmektedir. Örneğin İtalyan seyyah Pietro Della Vallé 1614 yılında Osmanlı topraklarına geldiğinde İtalya'da Arap harfli bir kitap satın alarak başladığı Türkçe öğrenimine İstanbul'da kendisine bir hoca bularak devam ettirmek istedi. Ayrıca bazı kitaplar da satın almaya çalıştı. Örneğin bir Kamus almaya çalışmış ancak bir derviş kendisine Arap harfli bir kitabı satmasının doğru olmayacağı belirtmişti. Pietro Della Vallé, bu kamusa ancak saraydaki bir görevli için aldığı; söyleyince sahip olabilmmişti. Pietro Della Vallé, *Voyages de Pietro de Vallé Gentilhomme Romain Dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales, & autres lieux*, I, Nouvelle Edition, Paris 1745, s. 234-235, 260-262.

¹² "Mehmed Hân-ı Râbî' hazretlerinin hengâm-ı saltanatlarında ba'zî kütüb tab' olunmuş ise de hurûfâtı hakkıyla ve lâyıkıyla tanzim olunamamış olduğundan zamân-ı hümâyûnlarında bu eser-i cefillü'l-me'âşirin dahi kuvveden file ihrâcî ve sebeb-i tahsil ve vesile-i tavsil-i tefeyyüz ü tes'îd olur böyle bir fenn-i cellilîn 'asr-ı hümâyûnları âşârna idrâcî arzûsıyla Ahmed Hân-ı Sâlis hazretleri matbu'âtın fevâ'idini bi't-tasavvur kütübün teksirini emel buyurdularını Dâmâd İbrâhîm Paşa'ya emr ü irâde buyurulmalarıyla vesâ'il-i intizâmî taharrî olunmakta iken Pâris ahâlisinden olup şgar-i sininde ihtidâ itmiş olan İbrâhîm Müteferrika'nın erbâb-ı ma'ârifden oldığı bi'l-istihbâr celb ü telif irâde-i hümâyûn tefhim ü ta'rif

ler¹³ Avrupa menşeli matbu kitapların IV. Mehmed (1648-1693) devrinde de gelmeye devam ettiğini göstermektedir. Buna göre; Osmanlı topraklarına Arap harfli bazı matbu kitaplar ile birlikte bazı harf takımları getirilmiştir. Her ne kadar kaynaklarda bu bilgiler IV. Mehmed devrinde farklı şahsiyetler tarafından İstanbul'da Müslüman reaya için kitap basmak amacıyla bir matbaa kurulmasından bahsetseler de muassır Osmanlı kaynaklarında bu bilgiyi doğrulayacak bir bilgiye erişemedik. Bu nedenle bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bahsi geçen kaynaklarda aktarılan bilgiler aynen III. Murad devrinde getirilen bazı kitapların neden olduğu yanlış anlaşılmaya benzemektedir. Muhtemelen bütün bu bilgiler batı menşeli Arap harfli matbu kitapların IV. Mehmed zamanında Osmanlı reayasından bazı *kitap kurtları* tarafından talep görmesi ile alakalıdır. Farklı milletlerden kitap satıcılarının bu talebi karşılamak için Osmanlı kitap pazarına girmeleri IV. Mehmed zamanında bir İngiliz'in, Venedikliler'in, ve bir Alman'ın İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin Müslüman reayası için birer matbaa kurmaya çalıştığı şeklinde anlaşılabilir. Gerçekten bir matbaa kurulması için muhtelif şahıslar ve gruplar tarafından çaba gösterilmiş de olabilir. Ancak şimdilik bu bilgiyi doğrulayacak yeterli kaynağa sahip değiliz.

Söz konusu dönemde matbaa ve kitaplar dünyayı değiştirmeye başlamıştır. Bir yandan Batı menşeli Arap harfli matbu kitaplar Osmanlı kitap pazarına girerken, bir yandan da bazı Doğu metinleri tercüme edilerek Avrupa'daki kitap kurtlarına ulaştırılmaktadır. Nitekim Osmanlı reayasından bazı kitapseverler İtalya'da basılmış Nasreddin Tusî'nin Öklid Geometrisi hakkındaki kitabını mütalaa ederken,¹⁴ İtalya'da yaşayan Firulî'li değirmenci Domenico Scandella (dostlarının ona verdikleri isimle Menocchio) muh-

olunarak mûmâileyh hemân dest-gâh ve ve hurûfâtını tanzim ile kütüb tab'ına mübâşeret eylemişdir." Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi/Târîh-i Enderûn*, I, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 256-257.

¹³ "İstanbul'daki matbaada şöyle oluyor: Venedikliler daha önce Büyük Sultan'a Arapça kitap basımı için harfler hediye ediyorlar fakat Sultan matbaacılığı Osmanlı'nın sınırları içinde kötü bir izlenim olarak yaratıyor ve matbaayı Adriyatik denizinin derin sularına gömüyor. Sultanın aynı emiri, İstanbul'a gelen ve Kur'an'ın el ile nasıl yazılıp pahalya satıldığını gören ve ülkesinde matbaa ile basıp birden fazla nüshasını tekrar İstanbul'a getiren İngiliz için de geçerlidir ve kâderi satın alınıp denizin dibini boylanmaktadır. Ve yine Renegat denen (inançlarından ve görüşlerinden vazgeçip başka bir inanca veya görüşe sahip olan kişi) matbaayı Osmanlı'ya getirmek isteyen kişilere aynı emredilmiştir." Johann Christian Kundmann, *Rariora Naturae et Artis, Item In Re Medica, oder Seltenheiten der Natur und Kunst des Kundmannischen Naturalien-Cabinets, wie auch in der Artzeney-Wissenschaft*, Breslau & Leipzig, 1737, s. 709-710. Bu çevirinin yapılmasındaki katkılardan/yardımlardan dolayı Sayın Betül Korkmaz'a ve Doç. Dr. Mustafa Gökçe'ye müteşekkirim. Fransız bir seyyah olan Aubry de la Motraye 1698-1711 yılları arasında bulunduğu Osmanlı topraklarında matbaa getirme hususundaki bir girişime değinir: "Eylül ortalarına doğru Kont Ottingen, Babilî elçisi olarak İbrahim Paşa'nın görev yapmakta olduğu Viyana'ya izne gidebilmek için sadrazam ve sultanın huzurlarına çıktı. Bu elçinin bir Alman'a çok cömert davrandığı anlatılmaktaydı; adam bir gün elçiyi satmak için Türkçe basılmış bir şey getirmiş. Elçi önce adamın gözünü bir güzel korkuttuktan sonra elindeki kitabın basıldığı harflerin tamamını kırdırarak kullanılamaz hale getirmiş, adama başka ceza vermemiş ama bir daha böyle bir işe kalkışmamasını tembihlemiş. "Politik bir karşılık çıkarmak istemiyorsan bu tür işlerden uzak dur, bu ülkede binlerce kopyacı el yazması kopyalayarak hayatlarını kazanıyorlar, onların ekmeğiyle oynama. Türkler bu ülkede daha çok kitap okunmasını isteseler, zaten kendileri gereken önlemi alırlar" demiş". Aubry de la Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş, İstiklal Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 221-222.

¹⁴ Yukarıda bu konuya değinilmişti.

temelen Kuran-ı Kerim'in 1547 yılında yapılmış İtalyanca bir çevirisini temin edip, evrenin yaratılışı, tanrının mahiyeti gibi konularda kilisenin/hristiyanlığın verdiği bilgileri sorgulamaya başlamıştır/eleştirmiştir. Firulî'li Menocchio'nun bu merakı/eleştirileri toplumun geri kalanı için bir tehdit olarak görülmüş ve engizisyonda yargılanmasına neden olmuştur. Toplumun imanını ifsad etmenin tek bir cezası olabilir: *idam*. Menocchio, 30 Ekim 1599 ila 6 Temmuz 1601 arası bir tarihte *yakılarak idam edilir*.¹⁵ Branton-Bandini adlı tüccarların başına gelenlere, Menocchio'nun akıbetine ve IV. Mehmed zamanına ait bazı kayıtlara göre; matbaa, erken modern dönemde bilginin geçmişe göre daha hızlı ve daha ucuz yayılmasını sağlamaya başlamıştır. Ayrıca bu verilerin bir kısmı, Osmanlı reayasının erken modern dönemin (1450-1750) ilk yarısının sonlarına doğru (1600'ler) matbu kitapla tanıştığını da göstermektedir. Buna rağmen eldeki bazı verilerden matbu kitapların Avrupa'da ve Osmanlı coğrafyasında daha fazla görünür olduğu ve Müteferrika Matbaası'nın kurulduğu bir dönemde, yazma eserlere olan talebin azalmadığı bilakis arttığı görülmektedir. Halen muhtelif kütüphanelerde bulunan 60.000 yazma eseri temel alarak yapılan bir çalışmanın gösterdiği üzere; Müteferrika Matbaası'nın Osmanlı topraklarına geldiği XVIII. asır, o zamana kadar en fazla yazma eserinde üretildiği dönem olmuştur:

"15. yüzyıldaki toplam üretimi 1 kabul edilerek oranlandığında 16. yüzyıldaki yazma eser sayısının 2; 17. yüzyılda 3,5 ve 18. yüzyılda ise 6 misline ulaştığını gösteriyor. 15. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna dek yazma eser üretimindeki yıllık büyüme oranı binde 9'a yaklaşmaktadır. Osmanlı dünyasında kitap üretiminin bu yıllık artış oranı, hem nüfusun hem de fert başına gelirin yıllık büyüme oranından daha yüksektir. 16. yüzyıldaki toplam kitap telifi ve tercümesini 1 kabul edersek, 18. yüzyılda toplam üretim 3 katına çıkıyor. 18. yüzyılda matbaa kurma girişimi ve faaliyetlerine rağmen Osmanlı okurunun bu çağda yazma eserlere olan ilgisinin geçmiştekenden daha fazla olduğu anlaşılıyor."... "Osmanlı toplumunda kitabın üretimi ve yaygınlaşması ile medrese, daru't-tıp, daru'l-kurra ve daru'l-hadis gibi yükseköğretim kurumlarının artışı arasında bir ilişki vardır. Bu kurumların çoğalması klasik İslâmi ilimlere olan ilgi ve bunlarla alakalı eserlere yönelik talep üzerinde etkili oldu. Yüksek ilimlerin üretildiği ve öğretildiği asli kurumlar olarak medreseler, kuruluşları muhtemelen daha eskilere gitse de 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasında Selçuklu Türk sultanlarının himayesi ile intişar etti." .... "Osmanlılar devrinde sibyan mekteplerinden sonra orta ve yükseköğretimin devamı sayılan medreselerin sayısı artmaya devam etti. Yaptığımız hesaplama, medrese sayısındaki artışın, nüfusun artışından daha yüksek seyrettiğini gösteriyor.

¹⁵ Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar, Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, çev. Ayşen Gür, Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s. 62-66, 79-80, 147-148, 154, 165-166, 178-179.

...14. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına dek açılan medreseler sayısı 8 kat büyüdü. İmparatorluk sınırları içinde nüfusun en kalabalık ve yoğun olduğu İstanbul ve Bursa'daki medreselerin sayısı orta ve yükseköğretim kurumlarının yaygınlaşması hakkında bir fikir verecek düzeydedir. İstanbul'da 15. yüzyılın sonu ile mukayese edildiğinde 16. yüzyılın sonunda medrese sayısı dörde, 17. yüzyılda neredeyse altıya ve nihayet 18. yüzyılın sonunda ise neredeyse sekize katlandı." ...“Bu çalışma bir örneklem yoluyla Osmanlı coğrafyasında 15. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar yazma eser üretiminin 6 kattan fazla arttığını gösteriyor. Bu gelişmeyi nüfustaki muhtemel değişimler ile ilişkilendiriyor. Nüfus asırlar içinde inişli çıkışlı bir seyir izleyerek 19. yüzyılın başlarında en çok 3-3,5 katına ulaşmış olabilir. Bu, bize kitap üretiminin nüfustan en az iki kat daha fazla yükselmiş olabileceğini gösteriyor. Buna bakarak, kitabın zaman içinde Osmanlı nüfusu için daha ulaşılabilir olduğunu söyleyebiliriz. Hane sayısına düşen eğitim kurumları zaman içinde artmıştır. Bu sonuç, uzun vadede kitaba olan talebi harekete geçirdi. 17. ve 18. yüzyıllarda medrese kütüphanelerine ilave olarak yeni kütüphane türlerinin Osmanlı toplumunda yaygınlaşması bu gözlemi teyit ediyor.”¹⁶

Burada verilen bilgilerin izahı gerekmektedir. *Matbaa* gibi bir icadın Osmanlı topraklarına getirildiği bir devirde nasıl olurda yazma eser üretiminde bir artış olur? Bahsi geçen dönemde yazma eser miktarının azalması beklenirken, bilakis artması yaman bir çelişki değil midir? Esasen bu ve buna benzer sorular modernizm tarafından biçimlendirilmiş zihinlerin ve ilerlemeci paradigmalarda çerçevesinde gelişen fikirlerin ürünüdür.¹⁷ Geçmiş günümüzün hâkim/kazanmış olduğu kabul/iddia edilen paradigmaları üzerinden incelemek ve devrin dinamiklerini görmezden gelmek, büyük bir yanlış değil midir? Osmanlı Devleti'nde Müteferrika Matbaası'nın kurulduğu bir dönemde yazma eserlerin nasıl arttığı sorusuna günümüzün zihniyeti ile bakılacak olursa nihaî olarak ulaşılabilecek netice “bağnazlık” ya da “mutaassıblık” gibi kavramlarla ifade edilecektir. Nitekim bu konuya değinen bazı çalışmalar da mevzuyla benzer ifadelerle izah ederler.¹⁸ Ancak unutulmamalıdır ki her toplumun kendi dinamikleri vardır ve geçmiş ancak kendi devri üzerinden değerlendirilebilir. Aksi yöndeki bir çaba o elim-vahim günaha, *anakronizme* düşmemize neden olabilir.¹⁹

¹⁶ Erol Özvar, “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)- XVII. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25, 26-28, 43.

¹⁷ Neumann, “*Üç Tarz-ı Mütalaa*”, s. 56-57.

¹⁸ Daron Acemoğlu-James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü, Güç Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. Faruk Rasim Velioglu, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 200-202; Neumann, “*Üç Tarz-ı Mütalaa*”, s. 56-57.

¹⁹ “*bir tarihinin işleyebileceği en büyük günah, anakronizme düşme günahı değil midir?*” Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar, Mübadele Oyunları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s. 10.

Öncelikle şu belirtilmelidir ki yazma eserler ile matbu eserler bir birinin karşıtı değildir yani bir toplumda bazı eserlerin elle yazılması matbaa karşıtılığı olarak okunamaz. Zira elle kitap yazmanın Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri vardır. Osmanlı medreselerindeki eğitimde tekrar çok önemlidir. Medreseler genellikle ya müderrislere ödenen yevmiye ya da okutulan dersler/kitaplar üzerinden derecelendirilmiştir. Ders kitaplarının basitten zora/yalından daha ayrıntılıya doğru bir hiyerarşıye göre düzenlenmiş olduğu görülür.²⁰ Ders kitaplarındaki bu hiyerarşı talebenin ilk basamak kitabında okuduğu bilgiyi sonraki basamaklarda pekiştirmesini sağlamaktadır. Bu anlamda her basamaktaki kitabın talebe tarafından istinsah edilecek olması bilginin çok daha kalıcı olmasını sağlamaktadır. Ders müfredatında ve kitaplarında bir hiyerarşı bulunmasından ötürü, bir sonraki seviyede okutulan kitap bir önceki seviyedeki kitabın içerisindeki bilgilerin daha kalıcı hale gelmesini sağlar. Dönemin ders kitapları bir anlamda günümüzdeki yabancı dil eğitimde kullanılan kitapların: başlangıç seviyesi (beginner-elementary), orta seviye (pre-intermediate-intermediate), ileri seviye (upper-intermediate ve advanced), derecelendirmesine benzer şekilde seviyelerle ifade edildiği görülür.

Öğrenciler XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Salı ve Cuma günleri hariç haftanın 5 günü derslere devam ederlerdi. XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Pazartesi günleri de tatil ilan edilmiştir. Talebeler tatil günlerinde de boş durmazlar ve genellikle ders kitaplarını istinsah ederlerdi.²¹ Hatta bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde o kütüphanenin haftanın belirli günlerinde medrese talebelerinin kitap istinsah edebilmeleri için tahsis edildiği görülür. Bu nedenle bazı ders kitapları kütüphanelerde bol miktarda bulunmaktadır. *“Yani kitabın potansiyel satın alıcısı olacak olan medrese talebesi, pedagojik sebeplerle kendi kitabını sadece ve çoğu zaman bağış yolu ile temin ettiği kâğıt ve mürekkep masrafı ve el emeği karşılığında temin etmekte, aynı zamanda daha sonra hoca ile müzakere ve mütalââ edeceği eseri, onu kopya ederek ilk dersini almaktadır.”*²²

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 25-43; Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme Fî Tertîbi El-Kutub Fî El-Ülüm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları” *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/1, İstanbul, 2003, ss. 97-110; Shahab Ahmed-Nenan Filipovic, “The Sultan’s Syllabus: A Curriculum for The Ottoman Imperial medreses prescribed in a ferman of Qanuni I Süleyman, dated 973 (1565)”, *Studia Islamica*, 98-99, 2004, pp. 183-218; Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerindeki Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, Bursa, 2008, ss. 25-46; Ramazan Şeşen, “Osmanlı Devrinde İlimler ve Osmanlı Medreselerinde Okutulan Kitaplar”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan-Tarihin Peşinde Bir Ömür*, haz. Hayrunnisa Alan-Ömer İşbilir-Zeynep Aybicin-Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, ss. 561-570.

²¹ Fahri Unan, “Osmanlı Medreselerinde Eğitim”, *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 157. Talebelerin ders kitaplarını istinsah ederek çoğaltmaları hakkında bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşıye Meselesine Dair Birkaç Not*, (Kısaltma: *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 44-45.

²² Hidayet Nuhođlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar”, *Masaldan Gerçeđe, Lâle Devri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 259. (249-265)

Ders kitabının elle çoğaltılması da temelde eğitimdeki tekrar geleneği ile ilgilidir ve bu yöntem içerisinde bazı kazanımlar barındırmaktadır. Konfiçyüs'e ait olduğu ifade edilen “*duyarsam, unuturum, görürsem hatırlarım, yaparsam öğrenirim*” sözünde de ifade edildiği üzere; okumak karşısında yazmak bireyin okunan metnin içerisine daha fazla nüfuz etmesini sağlamaktadır. Günümüzde pedagoglar tarafından bir kez yazmanın dokuz/on kez okumaya bedel olduğu ifade edilir. Zira okuma sırasında bilgi kısa süreli belleğe kaydedilir, sonraki aşamada bu bilgilerin ancak bir kısmı hatırlanabilir. Ancak yazarken hem okumak, hem muhakeme etmek hem de kısa süreli belleğe gönderilen bilginin uzun süreli belleğe kaydedilmesi durumu söz konusudur. Bu anlamda nasıl ki *göz atmak, görmek* ve *bakmak* kavramları benzer anlamlar içermekle birlikte, farklı boyutları/derinlikleri ifade etmekteyse, aynı şekilde *anlamak, kavramak* ve *idrak etmek* kavramları da farklı öğrenme seviyelerini ifade etmektedir. Dolayısıyla yazmak okumaya nazaran daha derin bir anlayışın anahtarı konumundadır.²³ Gözle okunan dille tekrar edilip, zihinde muhakeme edilen ve yazılarak tekrarlanan bilginin daha kalıcı olacağı aşikârdır.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilim anlayışında çok önemli bir yeri bulunan şerh ve haşiye geleneğinin yaygınlığında bu ilke etkili olmuş gözükmektedir. Bir eseri istinsah eden bir talebe okuduğu metni irdelemek, sorgulamak, eksik gördüğü kısımları ikmal etmek, zahid gördüğü kısımları ise kısaltmak/özetlemek ve sık sık kendinden katacağı notlarla birlikte istinsah ederek, yazdığı eseri özgün ve telif bir eser haline getirmektedir.²⁴ Dolayısıyla yazmak, Osmanlı ilim anlayışı içerisinde çok önemli görülen tekrarın bir aşaması hükmündedir. Bu nedenle matbaa Osmanlı topraklarına geldikten sonra dahi kitaplar istinsah edilerek çoğaltılmaya devam edilmiştir. Bu anlayışın Ancak batı tarzında eğitim kurumlarının kurulmasıyla birlikte bu uygulama değişmeye başlamıştır.

Yukarıda da değinildiği üzere kitap satın alabilmek daha ziyade toplumun üst gelir grubunda yer alan bir zümrenin istifade ettiği bir ayrıcalıktır. Ancak yine de müstensihler tarafından kopyalanan ve dünyanın farklı coğrafyalarından gelen kitaplar vasıtasıyla var olan ihtiyaç karşılanabilmektedir. Toplumun geri kalan kesimindeki dar gelirli insanlar kitap satın almak onlar için oldukça pahalı olsa da istinsah ederek ya da kütüphanelerden istifade ederek kitaba erişmeleri mümkündür. Dolayısıyla talep ve arz arasında bir sıkıntı yoktur ve nüfusun geneline nazaran çok küçük bir kesimi

²³ Duymanın, görmenin, okumanın ve yazmanın öğrenmedeki/hatırlamadaki oranlarının karşılaştırılmasına dair en fazla kabul gören fikri model, Edgar Dale'nin “Yaşam Konisi”dir. Bu konuda klasik haline gelmiş bir değerlendirme için bkz. Edgar Dale, *Audiovisual Methods in Teaching*, Dryden Press, New York, 1969.

²⁴ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 6- 50.

kitap gerektiren bir işle işgal ettiğinden, kitapla işgal edenlerin ihtiyacı karşılandığından matbaaya ihtiyaç hissedilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının tarihi incelendiğinde ilk ciddi modernleşme çabalarının erken modern dönemde Lale Devri olarak adlandırılan dönemde başladığı ve modernleşme çabalarının ilk olarak acizliğin en fazla hissedildiği, savaşlarda alınan yenilgiler nedeniyle en net şekilde hissedildiği askeri alanda olduğu görülür. Bu anlamda bu çabalar çerçevesinde ilk yapılan icraatlar orduyu batı tarzı silahlarla donatmak ve orduya batı tarzı bir eğitim vermek olmuştur. Batı tarzında eğitim verme ihtiyacı var olan eğitim sisteminde değişikliğe gitmeyi bir mecburiyet haline getirmiştir. Önce askeri alanda başlayan batı tarzı eğitim, gittikçe toplumun daha geniş kesimlerine doğru yayılmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı matbaanın Osmanlı topraklarına gelmesi erken modern dönemin sonlarını bulmuştur. Zira bu dönem öncesinde eğitim sisteminde bir değişiklik yapma ihtiyacı hissedilmemiş ve var olan kitap üretimi ya da kütüphaneler ihtiyacı karşılamıştır.

II- “KUYUDAN TAŞ ÇIKARMAYA ÇALIŞMAK” YA DA BİR HATAYI TASHİHE ÇABALAMAK

II. Bayezid'in ve Yavuz Sultan Selim'in matbaa aleyhine ferman verdiği yönünde²⁵ Osmanlı kitap tarihine dair yapılmış/yazılmış birçok çalışmada bir birini tekrar eden ve hiç sorgulanmayan bir bilgi bulunur. Ancak *müddei iddiasını ispat ile mükelleftir?* Eğer böyle bir ferman varsa nerededir? İddia sahipleri bu fermanın metnini göstermek durumundadır. Devrin hiçbir Osmanlı kroniğinde, kaynağında, belgesinde bu konuya dair tek bir cümleye dahi rastlanmaz. Aksine Osmanlıya sığınan Yahudilere matbaa kurma iznini veren padişahın II. Bayezid olduğu bilinmektedir. Buna rağmen birçok araştırmacı sorgulamaksızın bu yanlış gerçek olarak kabul eder ve bu peşin yargı üzerinden Osmanlı Devleti'ni mutaassıplıkla itham ederek mahkûm eder. Sonuçta şu şekildeki bir yargının Osmanlı kitap tarihine dair pek çok çalışmada hâkim paradigma haline geldiği görülür: *Osmanlı Devleti matbaa kullanımını yasaklamıştır.*

Böyle bir yargıya varmak meseleyi bağlamı içerisinde değerlendirmeden ulaşılmış bir peşin hükmün neticesidir. Zira yukarıda da değinildiği üzere; Osmanlıların gerçekten matbaa karşıtı bir tavır takınıp takınmadığı-

²⁵ Bu bilginin kaynağı Andre Thevet adlı bir seyyahın 1549 yılında doğuya yaptığı seyahatini anlattığı notlarında II. Bayezid'in 1483 yılında basma kitap üretenlere ölüm cezası verileceği yönünde bir ferman verdiği ve Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılında bu fermanın bir benzerini yayınladığı şeklindeki ifadeleridir. Bu seyahatnamedeki bilgiler sonraki bazı metinlerde sorgulanmaksızın tekrar edilmiştir. Örnek olarak bkz. “*Fakat Sultân Bayezid-i Sâni tarafından isdâr olunub nec-i mükerreremi Sultan Selim-i evvelin 1515’de te’cedid buyurdıkları bir irâde üzerine fenn-i taba’ât ile iştiğâl-i cezâyı idâm ile men’ olunmuştur.*” Mystakidis, “Hükümet-i Osmâniyye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 1/5, İstanbul, 1328, s. 324.

nun anlaşılabilirliği için aralarında matbaanın da bulunduğu erken modern döneme damgasını vuran dört icadın Osmanlılar tarafından ne kadar kabul edildiğine bakılmalıdır. Böylece mesele bağlamından koparılmadan incelenmiş olur. Zira bu dört icattan matbaa dışındaki üçünün Osmanlılar tarafından benimsenip benimsenmediği anlaşılırsa teknoloji karşısında gerçekten bir taassubun olup olmadığı anlaşılabilir. Barut/ateşli silah teknolojisi, kâğıt, pusula ve matbaa erken modern dönemde (1450-1750 arası) büyük değişimlere ve dönüşümlere neden olmuştur. Barutun ateşli silahlarda, özellikle de topta kullanımıyla birlikte, kalın duvarlı kaleler yıkılabilemiş ve feodalite yıkılıp milli devletler kurulabilmiştir. Kâğıt ve matbaa bilginin çok daha hızlı yayılmasını, saklanabilmesini ve daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Pusula yön bulmayı kolaylaştırmasınan ötürü coğrafi keşiflerin başlamasına neden olmuştur. Matbaa dışındaki icatlar bahsi geçen dönemden önce icat edilmişlerdir. Ancak dünya tarihine damgalarını vurmaları ancak erken modern dönemde olmuştur.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Macaristan'da, Peç/Beç şehrinde doğmasından ötürü Peçevî İbrahim Efendi olarak anılan Osmanlı müverrihi, Osmanlı tarihi ile ilgili eserinde barut ve ateşli silah teknolojisi ile kâğıt ve matbaanın sağlayacağı faydalara aynı satırlarda dikkat çekerken,²⁶ şüphesiz bu gerçeğin farkındaydı. Ama kendisi fani dünyadan göçtükten 30/40 yıl sonra yine Macaristan'da dünyaya gelecek bir çocuğun ileride bu icatlardan kâğıt ve matbaanın faydalarına dair işaret ettiği fikirlerini kuvveden fiile geçireceğini elbette ki bilemezdi. Sonradan Müslüman olarak İbrahim adını alacak bu çocuk, Osmanlılara matbaayı yani tipografik baskı tekniğini getirecek kişi olacaktır. Bu dört icadın Osmanlılar tarafından ne derecede benimsenip benimsenmediğinin incelenmesi aradığımız cevaplara ulaşabilmemiz için

²⁶ "Der beyân-ı Basma Kâğıd ve İbtidâ-i Sahten Barut... 'Ulûma râğbet olsun için müellifine bir kitâb te'lif ider birkaç fâzil nâmına câhile imza itdirir andan basmacıya virir ve 'itikâdi ne mikdârının fûrûhtuna ise ol mikdârın ücret-i kalile ile basdırır basmacı dahi me'zûn olmağla sonra belki ziyâde râğbet bula diyû tama' ile ücretinde sıklet itmez ve her şehrin ve her diyârın râğbet ideceklerine 'itikâdi nice ise ol cânibe giden tûccâra ol kadarnın fûrûht ider. Ol sebeb ile kendü zahmetin ve 'ulûma râğbetinin ücret u 'uvzu bâlîğa-i mâ bâliğ kendüye vâsıl olur. "Bunu te'lîfe ve 'ulûma râğbet için kânun vaz' itmişler farazâ bir basmacı dahi birin basma siyâsete müstehâk olur. Ve imzâ iden cühelâ içinde kizb u mübâlağa ve 'itikâdlarına muğâyir bir nesne körse imzâ itmez ve imzâsı olmayıcak bâhâ itmez ve râğbet bulmaz diler. Dilleri yirinde hakikî oldı. (Men Tahkik-i Hatt-ı Basma-i Küffâr). Ve küffârın basma hattıyla kitâbet icâdın garib san'atdır. Ve elhak özge icâddir. Vilâdet-i 'İsâ aleyhisselâm sene 1440 tarihinde Mayans [Mainz] nâm şehirden İvan Kolenberin nâmında bir hekim icâd itdüğünü yazmışlar. Ol zamandan bu tarihe gelince iki yüz yıl olmuşdur. Küffârın cem'i kitabı basma hatt iledir. Egerçi ibtidâ bir kşitâb basdırılmak murâd olursa yazılmak kadar hurufın yerlü yerine vaz' itmekde ve dizmekde su'ûbet vardır. Sonra dilerse farazâ bin kitabı katı zaman-ı kalilde basmak olur. Bin cildin hattı kadar zahmeti olmaz. (İbtidâ-i İcâd-ı Barut-ı Siyâh) Ve barutu dahi yine Nemçe üstadlarından Bertoloş [Bertold] nâm bir hekim sene 1370 tarihinde icâd itdi diyû yazmışlar ki bu sene-i mübâreke icâd olalı tamâm ikiyüz yetmiş yıl olur. Ve hekim-i mezbûr berât idi ya'ni ehl-i İslâmda ışk/âşk tâifesi mezmum olduğu gibi küffârda dahi berât ile bir mezmûm tâ'ifedir anlardan idi ammâ fâriğ-i dünya ve 'akl-ı selîme mâlin kademe-i hükemâya çok sanâ'yide gâlib bir adem idi. 'Asrının kralı mukâbeledede kendüye ri'âyet idecek yirde sen bir nesne icâd ittiğün cem'i-i 'âlem halkının emn u râhatın bertaraf ittiğün diyû 'asâb-ı 'urûkın birer birer ayırub ol 'azâb u hakâret ile katl itmiş ola yazmışlar." Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283, s. 106-108.

gereklidir. Öncelikle yukarıda verilen bilgiler incelendiğinde Osmanlıların kendilerine fayda sağlayacak icatları benimsemekte bir beis görmedikleri ve bu konuda oldukça pragmatik bir bakış açısına sahip oldukları görülür. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı topraklarında bulunan Avusturya elçisi Ogier Chiselin de Busbecq, bu hususta şu tespitte bulunur:

“Zannediyorum ki Rumlar vaktile aynı nevi kalkan kullanıyorlardı. Türkler bunu onlardan almışlardır. Tabiidir ki Türklerin çok eski zamanlardan beri yay kullandıklarını biliyorum. Fakat bir fâtilh sıfatile Rum şehirlerine girdikleri vakit, burada buldukları kalkan ve hedefi kabul etmemeleri için hiçbir sebep yoktu. Çünkü hiçbir millet diğerlerinde gördüğü faydalı bir icada karşı Türkler kadar az nefret göstermemiştir. Meselâ Türkler büyük ve küçük toplar ve bizim sair birçok icatlarımızı derhal benimsemişlerdir. Mamafihi kendileri hiçbir zaman kitap basmağa ve umumî saatler yapmağa kâdir olmadılar. Türklerin kanaatine onların yazıları, yani mukaddes kitapları basılacak olursa artık yazı olmaktan çıkarmış. Umumî saatler inşa edecek olurlarsa müezzinlerinin ve eski ayınlarının otoritesi azalmış. Başka hususatta, ecnebi milletlerin kadîm örf ve âdetlerine pek hürmet ederler ve hatta bunda kendi mülahazalarına bile ehemmiyet vermezler. Maamafihi bu sözler yalnız aşağı sınıflar hakkında doğrudur.”²⁷

Görüleceği üzere Busbecq de ateşli silah teknolojisi ve matbaayı aynı bağlamda değerlendirir. Ancak teşhisinin bir kısmında doğru bir yargıya varırken teşhisinin bir kısmında yanılır hatta kendisiyle çelişir. Gerçekten de Osmanlı Devleti, kendi yararına olan bir icadı alma konusunda oldukça pragmatiktir. Ancak bir devlet hem pragmatik olup hem de yararına olacak bir icadı yasaklamış olamaz. Üstelik Busbecq matbaa ve umumi saatler gibi yenilikleri kabul etmek istemeyen insanların toplumun aşağı kesiminde bulunan insanlar olduğunu ifade eder. İşte bu teşhisinde haklıdır. Zira reayanın bir kesiminin düşüncesi ya da tavrı *devlet aklını* temsil etmez. Osmanlıların devlet *aklı*nın genel olarak oldukça pragmatik olduğu ancak reayanın bir kesiminin ise zaman zaman tutucu olabildiği görülür. Osmanlı devlet aklı ile reayanın bir kesimi arasındaki tutum farklılığının anlaşılabilmesi için ateşli silah teknolojisinin Osmanlı Devleti'ndeki kullanımının ve yaygınlaşmasının incelenmesi yeterlidir. Ateşli silah teknolojisine dair *mucitler, inovasyon yapanlar* ve *tüketenler* şeklindeki tasnifte, Osmanlıların mucitler sınıfına dâhil olmamakla birlikte inovasyon yapanlar grubuna dâhil oldukları görülür. Osmanlı tarihinde XVI. yüzyılda *yiğitlik, mertlik* gibi kavramların *erlikle/erkeklikle* eş değer görüldüğü ve geleneksel değerlerin insanların hayat algısını biçimlendirdiği bir dönemde reayanın ve askerinin bir kısmı,

²⁷ Ogier Chiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 173.

birebir mücadeleye gerektirmediği/bilek gücünün yerini barut kokusu aldığı için ateşli silahlara “korkak işi” damgasını vurmuşlar, “nâmertlikle” damgalayıp kullanmak istememişlerdir. Yüzyılın sonlarına doğru Köroğlu, ateşli silah teknolojisi karşısında bir tavır takınarak “*Tüfek icad oldu, mertlik bozuldu*” derken reyanın bir kesiminin algısını dile getirmektedir. Ancak Osmanlı Devleti yeniçerilerin tüfek kullanmayı öğrenmeleri hususunda ısrarcı olur. Devlet aklının bu yöndeki ısrarı neticesinde Osmanlılar batıdan aldıkları ateşli silah teknolojisini geliştirip, batılı rakiplerini alt etmeyi hatta Kanuni Sultan Süleyman zamanında barutun mucidi Çin’e tüfek konusunda teknoloji transferi gerçekleştirmeyi başarmışlardır. II. Mahmud zamanında yeniçerilerden devrin yeni talim usullerince talim yapmaları istenince, bir zamanlar bu teknolojiyi kullanmak istemeyen yeniçeriler, geleneksel talim sitemlerinin “*keçeye pala çalmak, testiye kurşun atmak*” olduğunu söyleyerek bunu reddetmişlerdir. Yine daha önce ateşli silahlara namert damgasını vuran reyanın bir kısmı için artık bu silahlar, mertlik-yiğitlikle eş değer kavramların temsilcisi gibi görülen seymenlerin ve efelerin ayrılmaz birer parçası haline gelmişti. Bir zamanların yeniliği zamanla yaygınlaşmış hatta gelenek haline gelmiş ve namusla ilişkilendirilerek kutsallaştırılmıştır: “*At, avrat, pusat*”.²⁸

Ateşli silah teknolojisi dışında kâğıt konusunda devlet aklı ile reaya arasında bir görüş farkı yok gibidir. Osmanlıların çok erken tarihlerden itibaren kâğıt kullandığı ve ithal etmenin dışında Osmanlı topraklarında da üretmek adına Amasya, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerde üretim çalışmaları yaptığı da bilinmektedir.²⁹ Devre damgasını vuran bir diğer icat olan pusulanın nasıl kullanılması gerektiğine dair Piri Reis ve Seydi Ali Reis gibi denizcilerle Kâtip Çelebi gibi âlimler tarafından yazılan bazı eserlerde pusula kullanımının önemine dair ayrılan bölümler, pusulanın Osmanlılar tarafından benimsendiğinin göstergesi olarak okunabilir.³⁰ Çoğaltılması mümkün

²⁸ Yunus Ince, “Osmanlı Devletinde Barutun ve Ateşli Silahların Kullanımının Yaygınlaşması”, Prof. Dr. Nejat Göyünç *Hatıra Kitabı*, ed. Hasan Bahar, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Konya, 2013, ss. 503-523.

²⁹ Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 27-30; Ahmet Nezih Galitekin, *İbrahim Müteferrika Eserlerinden Yalova Kağıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29-33.

³⁰ Seydi Ali Reis, *Kitâbu’l-Muhit fi İlmi’l-Eflâk ve’l-Ebhûr*, TSMK, Revan Köşkü, Nu. 1643, 32a-33b. “*Hartî bir deridîr ki suret-i bahr ve rûzgârîr yazılmışdır ve pusula bir kutu içinde kiblenü mâ gibi sarkaçî bir nesnedir... Reiserler deryâ ‘ilmini bilmeye muhkem te’kid ideler pusula ve hartî ahvâlınden gâfil olmayalar, bilenlere dahi küberâ ilifât eyleye, anınla bilmeyenleri dahi heves idüp öğreneler.*” Katib Çelebi [Hacı Halife Mustafa b. Abdullah], *Tuhfetü’l-Kibar fi Esferi’l-Bihar*, Darü’l-Tibaatî’l-Âmire [İbrahim Müteferrika Matbaası], Beldetü’t-Tayyibetü’l-Kostantiniyye [İstanbul], 1142 [1729], 72a (71 a-71b’den sonra, 72 a’dan önceki numaralanmamış sayfa), 73b. “*Kâdir Allahdur onaran her işi/Liki bilmekde gerekdür iy kişî/Pusuladan hartiden anlamayan/Denize çıksa olur işi ziyân/Zirâ bilmez kankı yânâ gider ol/Anuniçün böyle husrân ider ol/İmdi anun ‘ilmini bilmek/Vakt-i hâcette nazar kilmak gerek/Tâ kim âşân ola her işin senün/İrşe bir ma’mene başun senün/Öğren evvel pusula a’mâlini/Dahî sonra hartinün ahvâlini...Der-beyân-ı pusula: Ger pusulayı sorarsan nola/Bu gemiciler dilinde ne ola/Bir müdeverer hokka açız sırçalı/Kaçıdı var oluzki güçselü/Çartı var üstâd-ı pûlâd âhene/Geçürüb kılmış işâret kim döne/Vara bir güçse karâr ide hemân/Ol şîmâl yılduzına bil bi-gûmân/Biline anı*

olan bu örneklerden de görüleceği üzere Osmanlı Devlet aklı, pragmatik bir yapıya sahiptir. Reayanın ya da askeri zümrenin marjinal olarak ifade edilebilecek bir kısmı gibi gündelik hayatı geleneksel değerler ya da romantik duygularla yorumlayarak anlamlandırmak yerine, devletin varlığını esas alır. Varlığını devam ettirme amacıyla/kaygısıyla hareket ederek gerekli gördüğü bir icadı benimsemekte ve kullanmakta bir beis görmez. Nitekim Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri incelendiğinde genel olarak devlet aklı çerçevesinde geliştikleri ve yukarıdan gelen bir karaktere sahip oldukları görülür. Bu durum devlet aklının pragmatikliğinin sonraki devirlerdeki bir devamı olarak okunabilir. Matbaa dışında kalan ve erken modern döneme damgasını vuran Barutu, ateşli silah teknolojisini, kâğıdı ve pusulayı alıp kullanmakta bir sakınca görmeyen Osmanlı devlet aklı matbaanın kullanımını yasaklanmış olabilir mi?

Osmanlı kitap tarihine dair yapılan bazı değerlendirmelerde, II. Bayezid'in ve Yavuz Sultan Selim'in matbaa aleyhine vermiş olduğu iddia edilen fermanlar üzerinden Osmanlı Devleti "*bağnaz bir düşüncenin taşıyıcısı*" olarak mahkûm edilir. Eğer Osmanlı devlet aklının matbaaya karşı olduğu farz edilirse, bu karşıtlığın matbaada üretilecek matbu kitaptan dolayı olması gerekir. Hâlbuki yukarıda da değinildiği üzere III. Murad ve IV. Mehmed zamanında yurt dışında basılan kitapların Osmanlı kitap piyasasında satıldığı bilinmektedir. Matbu kitabın satışına izin veren bir zihniyet nasıl olur da matbaaya karşı olabilir. Bu iddia temelsizdir ve geçerliliği yoktur. Matbaanın Osmanlı topraklarına getirilmesinde *devlet aklının karşıtlığından ziyade desteğinden söz edilebilir*. Zira Müteferrika Matbaası, devrin Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin matbaada kitap basmanın caiz olduğuna ve kitap basımının faydalarına işaret eden fetvası,³¹ III. Ahmed'in matbaanın tesisine izin veren/desteleyen fermanı³² ve devrin önde gelen ulema men-

---

karârından 'ulûm/Dinle aslını diyeyim iy ulûm/Var bir âhen ol kâğıd altında hem/Ucu mîknatıs olur şöyle be-hem/Çünkü mîknatısa âhen ihtilât/Eyleye döner ana bi-ihyât/Kim bu taşta var şimâlin nisbeti/Ol sebebden meyl ider gör kudret-i/İşbu vech üzere o güşedür şimâl/Çarh iderken dura dâ'yim hoş kemâl/Bu aradan bilesiz gayri hisâb/Didüm uş vallâhu â'lem bi's-savâb" Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, The Walters Art Museum, MS. W.658, 11b-12a.

³¹ "Basma sanatında maharet iddia eden Zeyd "Lügat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-i âliyyede telif olunan kitabların hurûf ve kelimâtların suretlerini birer kalıba nakşedip evrak üzerine basma ile ol kitabların misillerini tahsil ederim" dese Zeyd'in bu vehile amel-i kâtâbete mübaşeretine şer'ân ruhsat var mıdır? el-Cevab: Basma sanatında mahareti olan kimesneler bir musahhah kitabın hurûf ve kelimâtını bir kalıba sahihan nakş edip evraka basmakla zaman-ı kalilde bilâ-meşakkat nüshâh-ı kesirede hasıla olup kesret-i kütübe ve rahis baha ile temellüke bâis olur, bu vehile fâideyi müsternil olmakla ol kimesneye müsaade olunup birkaç âlim kimesneler sureti nakş olacak kitabı tashih ettiklerinden sonra sureti kalıba nakş olunursa bir amel-i müstahsen olur." Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, Klasik Yayınlar, İstanbul, 2011, s. 567-568.

³² III. Ahmed'in matbaanın kurulmasına izin veren fermanı Müteferrika Matbaasında basılan ilk kitap olan *Tercüme-i Sîhah-ı Cevherî* ya da *Vankulu Lügatı* olarak bilinen lügatın birinci cildinin başına ilave edilmiştir. Fermanın alt kısmında Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası da bulunmaktadır. Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tercüme-i Sîhah-ı Cevherî*, I, müt. Mehmed b. Mustafa el-Vanî, Darü't-Tibaatü'l-Âmirie [İbrahim Müteferrika Matbaası], Belde-tü't-Tayyibetü'l-Kostantiniyye [İstanbul], 1141 [1729], s. 4-5.

suplarının kitap basım işlerinde görev alması³³ sayesinde faaliyete geçirilebilmiştir.³⁴

Matbaanın Osmanlı topraklarına geç gelmesi hususunda bahsi geçen iddialar temelde oryantalist bir bakışla meseleye yaklaşan, anakronizmle malûl bir geçmiş okuması sunar. Bu geçmiş okuması nihai olarak şu sonuca varır: “Osmanlılar, teknolojiden anlamayan, yeniliklere düşman ve kitaba değer vermeyen bir devlet aklına sahiptir.” Hâlbuki bu sonuç, tarihi gerçeklikle örtüşmemektedir. Zira makalenin başında da bahsedildiği üzere Osmanlılar kitaba ve kitabın en önemli malzemesi olan kâğıda çok büyük bir değer atfetmişlerdir. Hatta dinin hayatın akışında çok önemli olduğu bir dönemde kitap, din ile özdeş hale gelmiştir (*ehl-i kitap*).

Bu makale boyunca Osmanlı Devletinde kitaba sahip olmanın zorluklarına, bu uğurda ödenmesi gereken ücretlere, bu ücretin emek cinsinden karşılığına ve kitabın kıymetine değinildi. Ancak tüm bu çabaya rağmen kitabın kıymetinin tam olarak anlatılabilmiş olduğu söylenemez. Zira bir kitabın hakiki değerini ancak gerçek bir kitapsever takdir edebilir (*cevâhirin kadrini ceoherfürüşân olmayan bilmez/bilemez-müceoherin kıymetini kuyumcu olmayan bilmez/bilemez*). Bu nedenle bu noktada sözü Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve Cumhuriyet döneminde yaşamış en önemli kitapseverlerinden biri olan, Ali Emîrî Efendiye bırakacağız. Büyük ve iflah olmaz bir kitap tutkunu olan Ali Emîrî Efendi, divanında yazdığı üç gazelinde kitapların kendisi için ifade ettiği anlamı/hayatındaki yerini şu dizeleriyle ifade eder:³⁵

“Sine-i şevkimde bir hurz-ı yakınımdır kitâb	“Hem enisim hem celisim karınımdır kitâb
Dide-i endişede nûr-ı mübînîmdir kitâb	Yâr-ı cânımdır habîb-i nâzenînimdir kitâb
Ondadır envâr-ı Kur’ on andadır feyz-i hadîs	Gülistânımdır gül-i ne’şküftedir ma’ nâları
Âb u tâb-ı ruhda îmân u dinimdir kitâb	Bir meserret-gâh-i vicdân-ı hazînimdir kitâb
‘Âlemin mâzideki ahvâl-i gün-â-gûnunu	Sünbülistândır hutut-ı nev-be-nevdîr sünbülü
Keşf için mu’ciz-nümâ bir dür-bînîmdir kitâb	Bir teferrücgâh-ı tâb’-ı şevk-bînîmdir kitâb
Nice bin ma’nâ-yı kudret gösterir her cilvesi	Rûz u şeb sarf eylerim ammâ tükenmez servetim
Dide-i hak-bîne yâr-ı meh-cebînîmdir kitâb	Şeb-çerâğım gevherim dürr-i şeminîmdir kitâb

³³ İstanbul Kadısı İshak Efendi, Selanikten mazul Pirizâde Sâhip Efendi, Galata’dan munfasıl Yanyalı Esad Efendi ve Kasımpaşa Şeyhi Musa Efendi gibi üst düzey ulema mensupları matbaa çalışmalarında görev almıştır. Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 132-134.

³⁴ Müteferrika Matbaasında basılan kitap sayısının miktarı ve bu kitapların ne kadarının satılıp satılmadığı ya da matbaanın kitap fiyatlarında ne kadar bir ucuzlama sağladığı hususu bir tartışma konusudur. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Yunus İnce, “Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi”, *History Studies- International Journal of History*, X/7, 2018 [yayın aşamasında]

³⁵ Mustafa Uğurlu Arslan, “Ali Emîrî Efendi Divânında Kitap ve Şâirin ‘Kitâb’ Redifli Üç Gazeli”, *Hikmet Akademik Edebiyat Araştırmaları Dergisi-Prof. Dr. Mine Mengi Özel Sayısı*, 5, 2016, s. 272-285.

Âlem-i ervâh-ı me'vâ eyleyen yârân ile	Bir mutalsam kenz-i lâyefnâsıdır endişemin
Güft u güya bir tarik-i nev-zeminimdir kitâb	Kâinâta vâridât-ı nev-zeminimdir kitâb
Yâdigândır nice 'allâme-i dânişverin	Ondadır esrâr-ı vahdet Ondadır ahkâm-ı dîn
Zîb-i dest-i hürmette fahr-i güzünimdir kitâb	İftihârım ilticâgâhum mu'înimdir kitâb
Dilber-i nev-hatta bakmam var iken hatt-ı sutûr	'Âşıkân ma'sûk-ı gûna-gûna rabt-ı kalb eder
Dil-sitânım dil-ber-i feyz-i âferinimdir kitâb	Ehl-i 'aşkım bende ma'sûk-ı güzünimdir kitâb
'Âlemin her faslını siyyân eder eğlencesi	Sırr-ı kevneyne birer âyinedir her safhası
Hoş geçer 'ömrüm benim huld-ı berfinimdir kitâb	Hâsılı sermâye-i dünyâ vü dinimdir kitâb
Ey Emîrî her fazîlet ehl-i şâyândır dese	Ben niçün geldim demem artık Emîrî 'âleme
Bâ'is-i feyzim erîs-i nâzenimdir kitâb'	Nûr-bahşâ-yı dil-i hakka'l-yâkînimdir kitâb'

"Her sohbeta müreccah olur sohbet-i kitâb
Yâr-ı habibim oldu benim hazret-i kitâb
'Aynımda âsumân-ı zemîn bir kitâbdır
Etdim kabul-ı mes'ele-i vahdet-i kitâb
Yazmak kitâb-ı ekmel olur mûcîb-i şeref
Mes'ûd eder mü'ellifi şöhret-i kitâb
Kalb-i yetimi eyleyen âzurde-i melâl
Gûyâ ki ka'beden ediyor sirkat-i kitâb
Kalmazdı fâzılân arasında bu kıl ü kâl
Ser-beste olmasaydı eğer hikmet-i kitâb
Ta'yibe-i hümmet eyleyelim kalb-i bî-kesi
Ta'mîre sa'y ile idelim hürmet-i kitâb
Bir şey' Emîrî olmaz ana kâbil-i kıyâs
İndimde başkadır şeref ü râğbet-i kitâb"

Ali Emîrî Efendi için kitap, kendisine sığındığı bir yakını/ahbabı, yüreğindeki imanı, hayatına anlam katan sevdiği, geçmişin bilgisini kendisine sunan bir dostudur. O, bu dizeleriyle adeta tüm kitapseverlerin duygularına tercüman olur. Ancak her kitapsever gibi onun da bir endişesi vardır, kendisi öldükten sonra bu kadar değer verdiği, gözünün nuru kitaplarının akıbeti ne olacaktır ve şu duasıyla Allah'a yakarır:

"Ömrümün hâsılı rûhum gibidir iş bu kitâb
İzzetin hakkı için senden umaram yâ Rab
Korkarım ben ölicek câhil ü nâdâna düşe
Hayr ile sâhibini yâd eden yârâna düşe"

SONUÇ

Matbaa öncesi Osmanlı toplumunda satın almak suretiyle kitaba sahip olmak oldukça zordu. Kuran-ı Kerim gibi çok daha fazla okunması ve sahip

olunması beklenen bir kitabın dahi reaya (devletten maaş almayan-daha düşük gelir grubuna mensup insanlar) tarafından temin edilmesi/sahip olunması çok kolay değildi. Bu nedenle ilim yolunun yolcusu hedefine ulaşabilmek adına memleketinden uzak diyarlara seyahat etmek, farklı hocalardan dersler almak, arzu ettiği kitapların önemli bir kısmını bizatihi kendisi istinsah etmek mecburiyetindeydi. Bu durum kitap ile meşgul olan, kitaptan istifade etmeye çabalayan herkesin batılı seyyahlar tarafından “müstensih” olarak kabul edilmesine neden olmuş, neticede de İstanbul’da 30.000 ila 80.000 arasında müstensihin bulunduğu şeklinde yanlış bir bilginin seyahatnamelerinde/hatıratlarında aktarılmasına neden olmuştur. Böylesi bir bilgi, sonraki nesiller hatta tarihçiler tarafından sorgulanmaksızın tekrar edilmiş ve adeta bir mütearife haline getirilmiştir (*galat-ı meşhûr lügat-ı fasihden yeğdir*). Yanlış bir dayanak noktasından hareketle birçok araştırmacı-tarihçi Osmanlı toplumuna matbaanın geç gelmesini İstanbul’da var olduklarını iddia ettikleri sayıları on binleri bulan müstensihlere ve mutasab/tutucu zümrelere bağladı. Şüphesiz her toplumda ve her devirde mutasab/tutucu zümreler-insanlar bulunacaktır. Osmanlı toplumu içinde de var olmuşlardır. Ancak matbaanın Osmanlı Devleti’ne geç gelmesinin taassubla ya da tutuculukla bir alakası yoktur. Eğer aksi bir durum olsaydı Müteferrika Matbaası faaliyete geçtikten hemen sonra patlak veren Patrona Halil İsyanında Müteferrika Matbaası’nın da hedef alınması gerekirdi. Müteferrika Matbaası, başarılı olabilmesi için gerekli olan geniş bir okuryazar kitlelerinden, ucuz ve yerli kâğıttan mahrum olmasına rağmen, kayda değer bir başarı elde etti. Bu başarıda İbrahim Müteferrika’nın gayretleri ve bu teşebbüsün ardında durup destek veren devlet aklı ve ulema mensuplarının katkısı takdire şayandır. Matbaada basılan kitapların içerikleri incelendiğinde, Amerika kıtasının tarihi-coğrafyası, dünyanın fiziki coğrafyası, pusula, Arapça ve Farsça sözlük gibi oldukça didaktik içerikli kitapların basılmış olduğu görülür. Devrin reayasının kitap okuma ya da dinleme alışkanlıklarıyla birlikte düşünüldüğünde bu durum da Müteferrika Matbaası’nın bir özel teşebbüsten ziyade bir devlet projesi ya da en azından devlet destekli bir proje olabileceğini akla getirir. Tüm olumsuzluklara rağmen Müteferrika Matbaası kitap maliyetlerinde ciddi bir ucuzlamaya neden olmuştur. Yine basılıp iki kapak arasına konan kitapların %70’ine yakınının satılmış olması, geriye kalan kitapların bir kısmının da ciltlenmemiş yani tam anlamıyla kitap formunda/biçiminde olmayan ürünler olması, matbaanın başarısız değil başarılı olduğunun bir delilidir.

Matbaa, Osmanlı toplumunda kitaba erişilebilirliği, dolayısıyla da kitap kültürünün yaygınlaşmasını sağlamakla birlikte, matbaa öncesi dönemde de Osmanlı toplumunun *nev-i şahsına münhasır* bir kitap kültürü bulunmak-

taydı. Kitap ancak emek ve para sarf edilerek temin edilebilmekteydi. Çoğu zaman talibi arzu ettiği kitabı bizatihi kendisi istinsah ederdi. Kâğıttan, mürekkepten ve dahi ciltten oluşan bir meta olmaktan öte kitap, *elif ba'*dan *Kur'ân-ı Kerim'e* kadar iki kapak arasına girmiş üzerine dünyevi ve uhrevi bilginin/hikmetin yazıldığı, bilginin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan toplumsal hafızanın kayıt altına alınmış halidir. Bu nedenle kitabın esas malzemesi konumunda olan kâğıda büyük bir saygı gösterilir, yolda bulunan bir kâğıt parçası üzerine basılmasın diye bir duvar içerisindeki deliğe iliştilirdi. Kitap okumanın da yazmanın da belli bir üslubu vardı. Kitap yazılırken ezeli ve ebedi bilginin kaynağı olan Allah'a hamd ifadesi olan besmeleyle başlanır, Hz. Peygambere duyulan sevgi dile getirilir, ondan sonra mevzuya geçilirdi. Kitabın ilk sayfalarından birisine kitapları kurtlardan koruyacağına inanılan bir cini (Kebikeç'i) göreve çağırmak adına *yâ Kebikeç hıfz el varak ilâ kıyâmet (Ey Kebikeç, bu kitabı kıyamete kadar koru)* yazılır, kitabın sonunda da genellikle şu ibare bulunurdu: *temme[t] (bitti)*.

KAYNAKÇA

I- Kaynak Eserler

- Abou-l-Hasan Ali b. Mohammed et- Tamgrûtî, *En-Nafhat el-Miskiyya fi-s-Sifarat et-Tourkiya*, trans. Henry de Castries, Paris- Geuthner, 1929.
- Ahmed Vasîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Donado, Giovanni Battista, *Osservazioni Della Letteratura de' Turchi*, Venezia, 1688.
- Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî*, I, müt. Mehmed b. Mustafa el-Vanî, Darü't-Tibaati'l-Âmire [İbrahim Müteferrika Matbaası], Beldetü't-Tayyibeti'l-Kostantiniyye [İstanbul], 1141 [1729].
- Habesci, Elias (translator), *The Present State of Ottoman Empire*, London, MDCCLXXXIV [1784].
- Heyman, John, *Travels Through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c. Giving a Particular Account of the Most Remarkable Places, Structures, Ruins, Inscriptions, & c. In these Countries*, II, London, MDCCLIX,
- Hill, Aaron, *A Full And Just Account of The Present State of The Ottoman Empire In All Its Branches: With The Government, And Policy, Religion, Customs, And Way of Living of The Turks, in General : Faithfully Related From A Serious Observation Taken in Many Years Travels Thro' Those Countries*, London, 1709.
- Johann Christian Kundmann, *Rariora Naturae et Artis, İtem In Re Medica, oder Seltenheiten der Natur und Kunst des Kundmannischen Naturalien-Cabinets, wie auch in der Artzeney-Wissenschaft*, Breslau& Leipzig, 1737.
- Katib Çelebi [Hacı Halife Mustafa b. Abdullah], *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar, Darü't-Tibaati'l-Âmire [İbrahim Müteferrika Matbaası], Beldetü't-Tayyibeti'l-Kostantiniyye [İstanbul], 1142 [1729].*
- Lüdeke, Christoph Wilhelm, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, İzmir, İstanbul 1759-1768, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Marsigli, Luigi Ferdinando, *Stato Militare Dell'Imperio Ottomane/L'etat Militaire de L'Empire Ottoman*, I, Amsterdam MDCCXXXII [1732], p. 40.
- Motraye, Aubry de la, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş, İstiklal Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l- Vukû'ât*, III, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327.
- Nasir al-Din al-Tusi, *Kitab Tahrir Usul li-Uqlidis Min Ta'lif Khwaja Nasir al-Din al-Tusi. Euclidis Elementorum Geometricorum Libri Tredecim. Ex Traditione Doctissimi Nasiridini Tusini. Nunc Primum Arabice Impressi*, (in Typographia Medicea), Romae, 1594.
- Ogier Chiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283.
- Pirî Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, The Walters Art Museum, MS. W.658.

- Seydi Ali Reis, *Kitâbu'l- Muhit fi İlmi'l-Eflâk ve'l-Ebhûr*, TSMK, Revan Köşkü, Nu. 1643.
- Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi/Târîh-i Enderûn*, I, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- Vallé, Pietro Della, *Voyages de Pietro de Vallé Gentilhomme Romain Dans la Turquie, l'Égypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales, & autres lieux, I, Nouvelle Edition*, Paris 1745.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- II-Araştırma ve İnceleme Eserler
- Acemoğlu, Daron, - Robinson, James A., *Ulusların Düşüşü, Güç Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. Faruk Rasim Veliöğlu, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- Ahmed Shahab – Filipovic, Nenad, “The Sultan's Syllabus: A Curriculum for The Ottoman Emperial medreses prescribed in a ferman of Qanuni I Süleyman, dated 973 (1565)”, *Studia Islamica*, 98-99, 2004, pp. 183-218.
- Arslan, Mustafa Uğurlu “Alî Emîri Efendi Dîvânında Kitap ve Şâirin ‘Kitâb’ Redifli Üç Gazeli”, *Hikmet Akademik Edebiyat Araştırmaları Dergisi-Prof. Dr. Mine Mengi Özel Sayısı*, 5, 2016, s. 272-285.
- Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar, Mübadele Oyunları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2004.
- Dale, Edgar, *Audiovisual Methods in Teaching*, Dryden Press, New York, 1969.
- Efdaleddin, “Memâlik-i ‘Osmâniyyede Tıbbâtin Kıdemi”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası [TOEM]*, VII/40, İstanbul, 1332, ss. 242-249.
- Ersoy, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963.
- Fazlıoğlu, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/1, İstanbul, 2003, ss. 97-110.
- Galitekin, Ahmet Nezih, *İbrahim Müteferrika Eserlerinden Yalova Kağıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ginzburg, Carlo, *Peynir ve Kurtlar, Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, çev. Ayşen Gür, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerindeki Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, Bursa, 2008, ss. 25-46.
- İnce, Yunus, “Osmanlı Devletinde Barutun ve Ateşli Silahların Kullanımının Yaygınlaşması”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Hatıra Kitabı*, ed. Hasan Bahar, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Konya, 2013, ss. 503-523.
- _____, “Osmanlı Tarih Yazımında Seçkincilik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülüşü”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 43, Ankara, 2018, ss. 51-95.

- _____, "Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi", *History Studies- International Journal of History*, X/7, 2018 [yayın aşamasında]
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, (Kısaltma: İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.
- Koç, Yunus, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, VIII/16, İstanbul, 2010, ss. 171-199.
- Mystakidis, "Hükümet-i Osmâniyye Tarafından İlk Te'sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, I/5, İstanbul, 1328, ss.
- Neumann, Christoph K., "Üç Tarz-ı Mütalaa Yeniçağ Osmanlı Dünya'sında kitap okumak ve yazmak", (Kısaltma: *Üç Tarz-ı Mütalaa*), *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 1, İstanbul, 2005, ss.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)- XVII. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss.
- Şeşen, Ramazan, "Osmanlı Devrinde İlimler ve Osmanlı Medreselerinde Okutulan Kitaplar", *Abdülkadir Özcan'a Armağan-Tarihin Peşinde Bir Ömür*, haz. Hayrunnisa Alan-Ömer İşbilir-Zeynep Aybicin-Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, ss. 561-570.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medreselerinde Eğitim", *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 157.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

